

УДК 378.14+37.014.5(4:477)

Н. Г. Сидорчук,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ (XVII-XVIII СТ.)

У статті у контексті визначення особливостей університетської освіти на етапі отримання статусу університету профільними вищими навчальними закладами актуалізуються історичні реалії її становлення та розвитку. Особлива увага приділяється характеристиці освітньої політики Російської імперії XVII-XVIII ст., оскільки саме в цей час з'являються перші російські університети, тобто закладається підґрунтя університетської освіти як соціально-культурного явища. Визначено хронологічну першість створення університетів Російської імперії. Окреслено передумови створення першого університету на території Лівобережної України.

Визначення особливостей університетської освіти є нагальною потребою в умовах отримання статусу університету профільними вищими навчальними закладами (економічними, педагогічними, військовими тощо). Актуалізація історичних реалій розвитку вітчизняної системи університетської освіти є важливим підґрунтям для розв'язання поставленого завдання. Особливої уваги у зазначеному контексті заслуговує період XVII-XVIII ст., коли закладаються основи вітчизняної університетської освіти як соціально-культурного явища.

Дійсно, друга половина XVII ст. визначила нові напрями у розвитку освіти на українських землях. За результатами Переяславської угоди 1654 р. майже всі вони на засадах автономії увійшли до складу Росії. Але після російсько-польської війни 1660-1667 рр. відбувся територіальний поділ України.

Під польську сферу впливу відійшли західноукраїнські землі (Східна Галичина і Волинь) та Правобережжя. За Росією закріплювались Лівобережжя з Києвом, території Запорізької Січі, Слобідська Україна. Закарпаття залишалось під мадярами, а Північна Буковина – під турками. Протягом майже 300 років Україна залишалась розділеною. У розвитку освіти на територіях Правобережної і Лівобережної України виникли значні відмінності. Особливості існували й у становленні вищої освіти (в тому числі, університетської) на українських землях [1: 184-189].

У статті розглянемо хронологію розбудови та шляхи розвитку університетської освіти Російської імперії (XVII-XVIII ст.), державницька політика якої у цей період визначала освітню політику у галузі вищої освіти Лівобережної України.

Теоретичну основу дослідження становлять роботи з історії університетської освіти А. Глузмана, О. Джуринського, К. Лавриненко-Омецинської, Ю. Марголіса, К. Полякова, В. Семиченко, С. Сисоєвої, Г. Тішкіна.

Одна з характерних рис освіти в Росії в кінці XVII і особливо у XVIII ст. – поступовий перехід до загальнодержавної системи народної освіти, поява якої була зумовлена суспільно-історичним розвитком країни і стала можливою лише в кінці XVIII ст. Зміст, характер, методи навчання і виховання в освітніх закладах цього періоду визначалися загальнодержавними чинниками економічного, політичного і культурного розвитку країни [2: 6-7].

Саме в цей час на території Росії з'являються перші університети. Традиційно першим за хронологією прийнято вважати Московський університет (1755 р.). Однак у останні десятиліття зав'язалась дискусія між Московським та Санкт-Петербурзьким університетами за право першості в історії російської вищої освіти.

Ю. Д. Марголіс та Г. О. Тішкін вважають Петербурзько-Ленінградський університет правонаступником Академічного університету, тобто найстарішим університетом на території Росії. На їх думку, з перервами та в різних модифікаціях він існував з 1725 року – часу заснування Академічного університету. Як підкреслюють науковці, така думка вже висловлювалася у 1945 році Г. О. Князевим, а у 1982 році Р. Ф. Ітсом та М. Ф. Флоринським [3; 4].

Свої докази у 1983-1992 рр. автори будують на матеріалах архівних документів XVIII ст. щодо історії університету; наступні десять років – на вивченні документів середини XIX ст. та дослідженні діяльності особистостей, що відігравали визначальну роль у написанні історії Петербурзького університету [5].

Беручи до уваги матеріали, наведені авторами, дамо характеристику Санкт-Петербурзького університету як найстарішого вищого навчального закладу університетського типу, тим більше, що саме ця версія офіційно прийнята керівництвом університету та визнана урядом Російської Федерації [6].

Заснування Санкт-Петербургу у 1703 р. визначило його розвиток не тільки як військової фортеці, торгівельної гавані, але й як культурного центру країни. До 1715 р. тут уже діяли Навігацька школа, типографія, бібліотека, аптекарський город. Довгі роки Петро I виношував ідею про створення у столиці академічних установ. Так, у 1724 році виникла Академія наук, університет та гімназія у формі єдиного

навчально-наукового комплексу [3]. Заснований Академічний університет вважають першим світським навчальним закладом університетського типу у Росії [7].

В університеті було створено три факультети: юридичний, медичний та філософський. На юридичному передбачалось викладання політики, етики та "натурального права"; на медичному – анатомії, хімії та ботаніки; на філософському – логіки, метафізики, "генеральної" та експериментальної фізики, математики, а також красномовства, історії та древності. На відміну від західноєвропейських університетів у Академічному університеті не викладалось богослов'я [7].

Навчання фактично розпочалося у січні 1726 року. Це, передусім, було обумовлено невеликою кількістю учнів, більшість з яких склали іноземці, переважно "виписані" з Німеччини. Склад слухачів збільшувати було важко, оскільки лекції викладалися латинською та німецькою мовами. Пізніше, через нестачу студентів у петербурзький університет стали переводити учнів московської Слов'яно-греко-латинської академії та духовних семінарій [8].

Лекції читалися академіками за трьома "класами": математичним, фізичним, гуманітарним. Зміст освіти визначався науковими інтересами викладачів. Однак заняття проводилися нерегулярно і фактично припинилися на шість років (1732-38 рр.) за царювання Анни Іоанівни. Пояснювалося це не стільки відсутністю організованих форм університетської освіти, скільки відсутністю підготовлених до навчання в університеті студентів. Та й керівництво Академії наук ігнорувало потреби університету. З іншого боку, варто пам'ятати, що становлення університетської освіти у період феодалізму є процесом складним та сповненим протиріч: більш або менш тривалі перерви у навчальному процесі університетів різних країн Європи були явищем розповсюдженням [9].

Новий Устав Академії наук 1747 року проголосив самостійність університету. У цей час (період ректорства С. П. Крашеніннікова (1750-55 рр.) було організовано постійні заняття, введено екзамен. Для заохочення студентів встановлено 30 стипендій. Після завершення навчання в університеті найкращі студенти переводилися у ад'юнкти Академії та отримували ступінь магістра [10: 33-34].

Петербурзький академічний університет, військово-навчальні заклади та професійні школи не повною мірою задовольняли потреби держави у вітчизняних спеціалістах. Тому М. В. Ломоносов як представник найбільш освіченої частини населення Російської імперії неодноразово піднімав клопотання про відкриття класичного державного університету в Москві, де мали б змогу навчатися не тільки дворяни, але й різночинці. Ця подія за підтримки імператриці Єлизавети Петрівни, що зайняла престол у 1741 р., сталася у 1755 році [11: 19-20].

Хоч відкриття Московського університету й було ініційоване М. В. Ломоносовим, однак він продовжував активну боротьбу за розвиток університету у Петербурзі, оскільки саме це вважав найважливішою умовою розвитку Російської Академії наук. У 1758-65 рр. (викладав з 1742 р.) М. В. Ломоносов, що на той час очолив Академічний університет, відстоював ідею надання "привілеїв" навчальному закладу як університетській установі: регулярно публікувалися навчальні плани, зростав рівень викладання. Намагання М. В. Ломоносова перетворити навчальний заклад на повноправний Петербурзький університет не були у цей час підтримані в урядових колах [3]. Після смерті М. В. Ломоносова університет втратив свою значимість і, як зазначається у низці джерел, у 1766 році був закритий [7].

Водночас, Ю. Д. Марголіс та Г. О. Тишкін зазначають, що документально підтвердженої дати закриття університету не існує [3]. Академічна ж гімназія, органічно пов'язана з університетом, існувала до 1803 року (тут ідеться про "гімназію" не як про тип навчального закладу, який склався у XIX ст., бо Академічна Петербурзька гімназія XVIII ст. являла собою "нижчий" клас академічного університету) [3].

Зазначений період відзначився в історії університетської освіти різного роду реорганізаціями, перестановками, але ліквідація університету виявилася неможливою. З 1804 року починається нова сторінка в історії Петербурзького університету, пов'язана з відкриттям Педагогічного інституту – закладу, на базі якого відбувалося відтворення у 1819 році університету на нових принципах, автономно від Академії наук [12].

Доповідь міністра духовних справ та народної освіти О. М. Голіцина щодо "заснування" Санкт-Петербурзького університету та "Початкові правила", що регламентували діяльність навчального закладу, були затверджені Олександром I у лютому 1819 року [3]. Цей рік і вважають роком відновлення університету як соціально-культурного феномену у Санкт-Петербурзі.

З цього часу університет працював за Статутом Головного педагогічного інституту, аж доки у січні 1824 року було уведено в дію удосконалений Статут Московського університету. У жовтні 1821 року Санкт-Петербурзькому університету було присвоєно звання Імператорського. Протягом свого існування університет змінив цілу низку назв [6].

Оновлення фундаментальної освіти шляхом відкриття Педагогічного інституту було не єдиною спробою відкриття закладу університетського типу європейського зразка у Петербурзі. Дворянство недовірливо ставилося до російської науки та російських учителів (які у більшості своїй були дітьми сільських священників). Своїх дітей представники дворянства не віддавали в такі гімназії й університети, де не було

станових обмежень при зарахуванні. Перевага надавалась або домашньому вихованню іноземними гувернерами, або приватним пансіонам, які також утримували іноземці. Ті представники дворянства, хто мав бажання отримати пристойну наукову освіту, відправлялися за кордон, переважно у Німеччину, у найбільш відомий та знаний Геттингенський університет, рідше в Оксфорд та Кембридж [2: 10-12].

Саме так на сторінках історії вищої освіти Росії з'являється Царскосельський Ліцей (1811-1843 рр.) – елітний навчальний заклад для дворянських дітей, створений для підготовки освічених чиновників вищих рангів для покращення роботи державного апарату. Навчальні плани ліцею протягом його існування неодноразово змінювалися, але навчання зберігало гуманітарно-юридичну основу. Один із курсів ("остаточний") включав вивчення основних наук трьох університетських факультетів: морально-політичного, фізико-математичного та словесного. Освіта випускників прирівнювалася до університетської [2].

Результативність діяльності ліцею визначалася тим, що більше третини випускників стали відомими державними діячами, дипломатами, військовими, літераторами. Серед них – геніальний поет, мислитель, історик О. С. Пушкін [2]. Однак повноправним закладом університетського типу ліцей не став, оскільки на достатньо високому рівні у його роботі були реалізовані лише навчальна та виховна складові університетської тріади. Включення дослідницької складової, в розумінні наукових розробок, навчальними планами передбачено не було.

Державницька ж політика щодо розбудови університетської освіти у провінції мала досить обмежений характер. З одного боку, це було обумовлено браком державних коштів, з іншого – царський уряд не був зацікавлений у тому, щоб надавати освітні пріоритети підкореним народам. Вища освіта у другій пол. XVII-XVIII ст. на Лівобережжі була представлена лише Києво-Могилянською Академією. У цей час зростає її роль як культурного й освітнього центру України. Українська молодь із заможних верств населення – вищого духовництва, багатих міщан, князів, дворян здобувала освіту в європейських університетах, часто там і залишаючись. Наприклад, Юрій Дрогобич став доктором філософії і медицини Болонського університету [13].

Протягом всього XVIII ст. українське дворянство, козацька старшина порушували клопотання про відкриття університету на Україні. Створювались проекти університетів у Батурині, Києві, Чернігові, Катеринославі, Сумах, Новгороді-Сіверському, Харкові. Проте жоден із них у XVIII ст. реалізований не був.

З приходом на межі XVIII-XIX ст. на російський престол Олександра I відбулася низка суттєвих реформ, у тому числі в галузі освіти. Окрім інших напрямів, освітньою реформою було передбачено кількісне збільшення університетів. З моменту створення і протягом багатьох десятиріч головним освітянським центром Росії вважали Московський університет, який не припиняв своєї діяльності. Реалізацію поставленого завдання Олександр I починає з фактичного відновлення Дерптського та Віленського університетів. Це потребувало найменших витрат, оскільки кожен із зазначених навчальних закладів був правонаступником вищих закладів освіти, що були створені декілька століть тому та мали ґрунтовну навчальну та матеріальну базу [2: 7]. Але уряд не поспішав відкривати університети на території Лівобережної України, де ще панував дух козаччини, активно формувалася ідея національної свідомості [1: 200].

На початку XIX ст. ідея щодо відкриття університетів в регіонах України, підвладних Російській імперії, неодноразово ініціювалася інтелігенцією, що активно зароджувалася як клас. Так, патріотично налаштоване слобідсько-українське дворянство, виразником інтересів якого став В. Н. Каразін, ініціювало відкриття університету в Харкові – одному з перших осередків освіти, наукової і громадсько-педагогічної думки Лівобережної України. Сповнений почуття місцевого патріотизму й прагнення піднести культурний рівень України В. Н. Каразін, що очолював одну з комісій з питань реформування освіти у створеному Міністерстві народної освіти, переконав Олександра I дати дозвіл на заснування університету у Харкові. Для цього за його ініціативи були зібрані необхідні фонди. Лише у 1834 р., коли було засновано університет Св. Володимира, інтелектуальний центр України перемістився із Харкова до Києва [1: 202; 14: 12].

У 1831 році на базі матеріальної частини Кременецької гімназії, яка за наказом Миколи I була закрита, у Києві заснували російський університет Св. Володимира, основним завданням якого стало здійснення русифікаторської політики імперського уряду [1: 191].

Як показав проведений аналіз, відкриття таких фундаментальних університетів Російської імперії, як Петербурзький та Московський, не стало відчутним поштовхом для заснування університетської освіти на Лівобережній Україні. Її організація стала скоріше вимушеною мірою реалізації імперської освітньої політики, яка пріоритетним завданням вітчизняної вищої школи визначила підготовку висококваліфікованих кадрів для обслуговування державного апарату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Субтельний О. Україна : історія / Орест Субтельний ; [пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. сл. С. В. Кульчицького]. – [2-е вид.]. – К. : Либідь, 1992. – 512 с.

2. Михайлова Л. Б. Царскосельский лицей и традиции русского просвещения / Л. Б. Михайлова. – СПб. : С.-Петербургское философское общество, 2006. – 256 с.
3. Марголис Ю. Д. Сколько лет Петербургскому университету? / Ю. Д. Марголис, Г. А. Тишкин // Ленингр. ун-т. – 1983. – С. 6–7.
4. Флоринский М. Ф. Проблема интересная, актуальная / М. Ф. Флоринский. – Л. : Ленингр. ун-т, 1983. – 6 с.
5. Марголис Ю. Д. Отечеству на пользу, а россиянам во славу : из истории университетского образования в Петербурге в XVIII – начале XIX в. / Ю. Д. Марголис, Г. А. Тишкин. – Л. : ЛГУ, 1988. – 232 с.
6. Санкт-Петербургский государственный университет [Электронный ресурс] / С. Википедия. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D1%82-%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%83%D1%80%D0%B3%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82. – Заголовок з екрану.
7. Академический университет в Санкт-Петербурге. 1724–1766 [Электронный ресурс] / С. Российский общеобразовательный портал. – Режим доступа : http://museum.edu.ru/catalog.asp?cat_ob_no=12188&ob_no=13029. – Заголовок з екрану.
8. Левшин Б. В. Академический университет в Санкт-Петербурге (Историческая справка) / Б. В. Левшин // Отечеств. история. – 1998. – № 5. – С. 73–76.
9. Андреев А. Ю. О начале университетского образования в Санкт-Петербурге / А. Ю. Андреев // Отечеств. история. – 1998. – № 5. – С. 62–72.
10. Марголис Ю. Д. Единым вдохновением : Очерки истории университетского образования в Петербурге в конце XVIII – первой половине XIX в. / Ю. Д. Марголис, Г. А. Тишкин. – СПб., 2000. – 227 с.
11. Ольховский Е. Р. Зарождение государственной системы управления высшим образованием в России : [пособие] / Е. Р. Ольховский, Ю. А. Козлов. – СПб.–Пушкин : Ин-т правоведения и предпринимательства, 2002. – 31 с.
12. Горбенко Е. Еще о преемственности / Е. Горбенко. – Л. : Ленингр. ун-т, 1983. – С. 6–7.
13. Верже Ж. История средневекового университета / Ж. Верже // Вестник высшей школы : Alma mater. – 1992. – № 1. – С. 101–107.
14. Хрідочкін А. В. Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / А. В. Хрідочкін. – Дніпропетровськ, 2001. – 17 с.

Матеріал надійшов до редакції 10.11. 2011 р.

Сидорчук Н. Г. Исторические реалии становления и развития отечественного университетского образования (XVII-XVIII ст.).

В статье в контексте определения особенностей становления и развития университетского образования на этапе получения статуса университета профильными высшими учебными заведениями актуализируются исторические реалии его становления и развития. Особое внимание уделяется характеристике образовательной политики Российской империи XVII-XVIII ст., поскольку именно в этот период создаются первые российские университеты, то есть закладывается фундамент университетского образования как социально-культурного феномена. Определены хронологическое первенство создания университетов Российской империи, а также условия создания первого университета на территории Левобережной Украины.

Sydorchuk N.G. The Historical Realities of the Native University Education Establishment and Development (the XVII-XVIII Centuries).

The peculiarities of becoming and development of university education on the stage of receiving the vocational institutes of higher learning the status of university as well as the historical realities of its becoming and development are analyzed in the article in the mentioned context. The special attention is paid to the description of the educational policy in the Russian empire of the XVII-XVIII centuries, as the first Russian universities were created exactly in this period, when the foundation of university education as socio and cultural phenomenon was founded. The chronologic frames of universities creation in the Russian empire, and also the creation conditions of the first university, on the territory of the left-bank Ukraine are defined.